

3 MENSENRECHTEN EN GRONDRECHTEN

Barbara Oomen

Grondrechten vormen het fundament van de rechtsstaat en beslaan alle aspecten van ons dagelijks leven. Met de codificatie van deze rechten verplicht de overheid zich, al dan niet in multilateraal verband, tot het niet ingrijpen in de persoonlijke levenssfeer (de klassieke grondrechten) en tot het realiseren van bepaalde sociale doelen (sociale grondrechten). Dit is de verticale werking van grondrechten. Daarnaast spelen deze rechten een steeds grotere rol in de verhouding tussen mensen onderling en tussen mensen en organisaties – de horizontale werking. Het belang van deze rechten voor de verhouding tussen overheid en burger, en tussen burgers onderling, vraagt om empirisch onderzoek naar de totstandkoming van deze rechten, hun plaats in onze maatschappij en hun verwezenlijking. Zulk empirisch onderzoek naar grondrechten berust op een veelheid aan disciplinaire inzichten; vanuit de geschiedwetenschappen, de (rechts)sociologie, politicologie, psychologie, bestuurskunde, antropologie en zelfs de onderwijskunde. Ook beperkt een dergelijke benadering zich niet tot de landsgrenzen: de gebruikte theorieën komen vaak uit de internationale literatuur, en veel Nederlandse empirische rechtswetenschappers werken juist buiten Nederland. Daarnaast is het samenspel tussen de nationale, de Europese en de internationale rechtsorde, gevangen in de term *constitutioneel pluralisme*, van toenemend belang.

Het feit dat grondrechten vorm krijgen in een stelsel van constitutioneel pluralisme is zichtbaar in de terminologie. De term *grondrechten* verwijst meestal naar de rechten vastgelegd in de Grondwet (Gw), of impliciet in andere wetten, waarbij die rechten ofwel voor iedereen gelden (zoals in art. 1 Gw: ‘Allen die zich in Nederland bevinden...’), ofwel alleen voor burgers (zoals het nationaal kiesrecht in art. 4 Gw). Binnen het EU-recht verwijst het begrip *fundamentele rechten*, zoals vastgelegd in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (hierna: het Handvest), in de jurisprudentie van het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJ EU) en in de verdragen, vaak op de rechten in relatie tot Europese instellingen. Daarnaast is er de term *mensenrechten*, gereserveerd voor die rechten waarvan staten in internationale of Europese verdragen hebben vastgelegd dat deze universeel, onvervreemdbaar en ondeelbaar zijn. Deze bijdrage zal grondrechten, zoals in de staatsrechtelijke traditie gebruikelijk, als koepelterm gebruiken voor al deze rechten, en hier en daar specifiek spreken over mensen- of fundamentele rechten. Een grondrecht, in deze brede zin, is vaak op verschillende niveaus vastgelegd. Zo beschermen de Grondwet, het Handvest, het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en het Internatio-

naal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR) alle de vrijheid van gedachten, geweten en godsdienst, zij het met een wisselende begripsbepaling en invulling in de jurisprudentie. Omdat, ook in Nederland, het samenspel tussen deze interpretaties zo belangrijk is, verwijst deze bijdrage ook regelmatig naar het empirisch onderzoek naar de supranationale rechtsorde en de effecten ervan in Nederland.

Wat leert empirisch onderzoek ons over de totstandkoming van grondrechten in Nederland, de assumpties onder deze grondrechten, hun toepassing en hun effecten? Deze vragen staan centraal in deze bijdrage. Antwoorden zijn, zoals gezegd, te vinden in een veelheid aan disciplines, en berusten op een breed scala aan kwalitatieve en kwantitatieve onderzoeksmethoden. Zo vraagt empirisch onderzoek naar de totstandkoming van grondrechten om (historisch) bronnenonderzoek, maar ook om interviews met betrokkenen. Assumpties kunnen kwantitatief in kaart worden gebracht, bijvoorbeeld met surveyonderzoek, maar ook door middel van uitgebreide interviews of discoursanalyse. Wie empirisch wil bezien wat de effecten van een bepaald grondrecht, of een gerelateerde uitspraak, zijn in een gegeven context, kan ook gebruikmaken van rechtsantropologische methoden als veldonderzoek en participerende observatie. De bevindingen waarop deze bijdrage berust, maken gebruik van deze veelheid aan methoden om het 'recht in actie' in kaart te brengen (Pound, 1910). Deze bevindingen berusten op onderzoek in de afgelopen 25 jaar uitgevoerd in Nederland, en gaan grotendeels over Nederland, met hier en daar een referentie aan relevante bevindingen van Nederlandse onderzoekers die elders in de wereld empirisch onderzoek deden. Hiervoor is gebruikgemaakt van rechtssociologische tijdschriften, zoals *Recht der Werkelijkheid*, een overzicht van proefschriften gebaseerd op sociaalwetenschappelijk onderzoek, overzichtswerken als *Recht van onderop* en kernpublicaties van empirisch werkende juristen en van sociale wetenschappers met een belangstelling voor het recht (Griffiths, 1996; Hertogh & Weyers, 2011).

Net zoals in de andere bijdragen in deze Encyclopedie staan hier drie vragen centraal: wat zijn de belangrijkste empirische inzichten over grondrechten, wat kan de rechtspraktijk hiervan leren en wat vraagt om verder onderzoek? De nadruk op grondrechten in dit hoofdstuk vraagt eerst om een korte beschouwing over empirisch onderzoek naar twee nauw gerelateerde instituties: de democratische rechtsstaat die grondrechten borgt, en het burgerschap dat als koepelbegrip toeziet op de verhouding tussen het individu en de politieke gemeenschap, waarin grondrechten potentieel een belangrijke rol hebben. Dan volgt aandacht voor empirische inzichten in de *sociale genese* van grondrechten als de totstandkoming van grondwetten, mensenrechtenverdragen, de specifieke rechten die zij bevatten en de onderliggende assumpties (Terlouw, 2011). De rol van specifieke rechten en juridische instrumenten in maatschappelijke verandering vatten rechtssociologen onder het begrip *sociale werking* van het recht (Griffiths, 1996). Deze sociale werking hangt af van de plaats

van grondrechten in het rechtsbewustzijn, de wijze van framing van sociale vraagstukken en de mobilisatie van grondrechten via bijvoorbeeld strategische procesvoering. Ook speelt cultuur een rol in de sociale werking van grondrechten, een thema dat centraal staat in het rechtspluralisme en in onderzoek naar het verband tussen nationalisme, populisme en grondrechten. De inzichten uit dit onderzoek zijn van belang voor iedereen met belangstelling voor de verwezenlijking van grondrechten, jurist en anderszins. Daarbij zijn er bepaalde onderwerpen, zoals de meerlagige rechtsorde en vraagstukken rondom digitalisering en legitimiteit, die vragen om verder empirisch onderzoek.

3.1 RECHTSSTAAT EN BURGERSCHAP EMPIRISCH BEZIEN

In een rechtsstaat is het overheidshandelen gebonden aan regels van het recht (WRR, 2002). Deze regels omvatten, in een democratische rechtsstaat, grondrechten. Daarmee zijn grondrechten en de democratische rechtsstaat inherent met elkaar verbonden: zonder grondrechten geen rechtsstaat, en zonder rechtsstaat geen grondrechten. Wat de rechtsstaat inhoudt, zeker in empirische zin, houdt rechtssociologen bezig. Zo stelde Bedner (2010) vast hoeveel verschillende definities van de rechtsstaat er zijn, en hoe deze om voorrang strijden in, bijvoorbeeld, ontwikkelingsprojecten gericht op rechtsstaatsopbouw (zie ook Janse, 2007). In een toonaangevend rapport over Nederland gebruikte de WRR empirisch onderzoek om te laten zien hoezeer internationalisering en individualisering de rechtsstaat veranderen. Er is een verschuiving in de verhouding tussen staatsmachten, met steeds meer druk op de overheid, toegenomen internationale rechtsvorming, steeds veeleisender burgers en verzwakte legitimiteit (WRR, 2002). In antwoord op de vraag hoe hierop te reageren onderstreepten wetenschappers als Adams en Witteveen (2014) het belang van een empirische dimensie aan de rechtsstaat: het serieus nemen van de mening van burgers en het dus in kaart brengen ervan middels surveyonderzoek en kwalitatieve methoden. Hertogh (2002) bekeek in *De levende rechtsstaat* de rechtsstaat vanuit een ander ‘toeschouwersperspectief’, dat van ambtenaren en bestuurders, en liet zien hoe zij deze rechtsstaat in horizontale verhoudingen zien én vormgeven. Een belangrijke dimensie hier is de toegang tot het recht. In Den Haag werkt het HiiL wereldwijd aan empirisch rechtsstaatonderzoek, bijvoorbeeld middels een meting van burgerbehoeften binnen en tevredenheid met de rechtsstaat (Gramatikov, Barendrecht & Verdonschot, 2011). Daarbij zijn ‘reële rechtszekerheid’ en toegang tot het recht belangrijke thema’s (Bedner & Oomen, 2018).

Eenzelfde nauwe band is er met het begrip burgerschap. Het begrip kent net zoveel definities als dat van de rechtsstaat, maar een klassieke definitie is die van Marshall (1964), die burgerschap zag als een status horende bij het lidmaatschap van een gemeenschap, gekoppeld aan rechten en plichten. Hoe dit abstracte begrip concreet invulling krijgt, is ook een

empirische vraag. Waar het gaat om burgerschap in Nederland wijst Schinkel op het onderscheid tussen formeel en moreel burgerschap: het eerste gaat over juridische status en sociale rechten, het tweede over een 'buiten-juridische normatieve invulling' van wat de goede burger is en moet doen (Schinkel, 2009). In het formele burgerschapsbegrip staat bijvoorbeeld kennis van grondrechten centraal, in het morele begrip zaken als het vuilnis op tijd buiten zetten, elkaar een hand geven of participeren in het verenigingsleven. Sociologen hebben bijvoorbeeld aan de hand van discoursanalyse van Kamerstukken laten zien hoe juist dit morele burgerschap over de jaren veel belangrijker is geworden in Nederland dan het formele burgerschap, dat is gestoeld op klassieke en sociale grondrechten (Hurenkamp & Tonkens, 2008, 2011; Oomen, 2009). Deze nieuwe nadruk op moreel burgerschap is bijvoorbeeld zichtbaar in het burgerschapsonderwijs, dat eerder de nadruk legt op meedoen in de samenleving en op de waarde van diversiteit dan op grondrechten (Lems & Suvarierol, 2012). Een analyse van de inhoud van inburgeringsexamens, een Nederlands initiatief dat in heel Europa navolging vond, wijst op een nadruk op responsabilisering (plichten in plaats van rechten) en culturalisering (handen schudden) van burgerschap (Prins & Saharso, 2010; Vermeulen, 2007). Ook ligt de nadruk steeds meer op het accepteren in plaats van het enkel kennen van de kernwaarden van de Nederlandse samenleving (Commissie Uitdragen Kernwaarden van de Rechtsstaat, 2008). Die kernwaarden zijn, in het Nederlandse beleid, niet hetzelfde als grondrechten: zo moeten nieuwkomers met het ondertekenen van de Participatieverklaring verklaren dat zij de kernwaarden vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit en participatie zullen respecteren, terwijl de Grondwet nergens spreekt over een plicht tot participatie (Oomen & Leenders, 2019).

Empirische bestudering van Kamerdebatten, tekstboeken, inburgeringsprogramma's en het daarin gebezigde discours wijst dus op de verandering in de maatschappelijke invulling van begrippen als rechtsstaat en burgerschap, maar ook op het – wellicht paradoxale – gebrek aan aandacht voor grondrechten binnen het burgerschapsbegrip in Nederland. Daarbij koppelt het hier besproken rechtssociologische onderzoek overigens – vaker dan bij andere disciplines – empirische bevindingen aan normatieve conclusies (Taekema, 2013).

Na deze korte verkenning van het maatschappelijk begrip van de aan grondrechten gereleateerde concepten rechtsstaat en burgerschap is het nu tijd om meer gericht te kijken naar grondrechten zelf, en in het bijzonder naar de empirische inzichten in de totstandkoming van de Grondwet, van specifieke verdragen en van individuele grondrechten.

3.2 DE SOCIALE GENESE VAN GROND- EN MENSENRECHTEN

Wie de plaats van grond- en mensenrechten in de Nederlandse maatschappij wil begrijpen, komt eerst terecht bij de historici. Zij verklaren het hiervoor beschreven prevaleren van de *bourgeois* boven de *citoyen*, het morele boven het formele burgerschap, en daarmee het culturele en assimilationistische burgerschapsbegrip boven een meer rechtsstatelijke invulling uit de relatief egalitaire cultuur van waterschappen en stadsburgerschap en het feit dat Nederlanders in de zeventiende eeuw al veel rechten hadden die elders bevochten moesten worden op een autoritair leider (Daalder, 1989; De Vries, 1973; Veen, Coppens, Donker & Faber, 2004). Deze geschiedenis verklaart ook de bijzondere plaats van vier bepaalde grondrechten in het collectieve geheugen, zoals blijkt uit surveyonderzoek (Oomen, 2014, p. 56-62). De waardering voor de vrijheid van meningsuiting en de godsdienstvrijheid zijn, zo laten historici zien op basis van bronnenonderzoek, te herleiden tot de relatief tolerante Gouden Eeuw, terwijl de gelijke behandeling en de onderwijsvrijheid door de pacificatie van 1917 een bijzondere plek verwierven.

Onder noemers als ‘de onzichtbare Grondwet’ bogen historici zich ook over de plaats van de Grondwet zelf in de Nederlandse geschiedenis (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2008; Van Sas & Te Velde, 1998). Daarbij is de consensus dat, met uitzondering van de Bataafse Grondwet van 1795, de Nederlandse Grondwet het ‘revolutionaire elan’ van andere grondwetten ontbeert – het is eerder een ‘handboek soldaat’ dan een ‘flûte enchantée’ waar de burgerij achteraan danst of ‘maizena’ om de samenleving te binden (Kortmann, 1983, p. 357; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2008, p. 11 en 17; Te Velde, 2010). De verklaringen voor de Grondwet als ‘sneue instrument’ lopen uiteen van diezelfde burgerlijke cultuur tot het verbod op toetsing aan de Grondwet (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2008, p. 35; Peters, 2003; Thorbecke, 1921). Ook verklaart de rigiditeit van de Grondwet waarom deze eerder ‘gestold verleden en verstilde politieke strijd’ dan lonkend vergezicht is (Donner, 1998, p. 9). Van Leeuwen nuanceert dit beeld echter door uit honderd jaar discussie over de Grondwet (1883-1983) drie deels conflicterende tradities te destilleren. Zo is er het ‘Struyckense’ denken over de Grondwet als ‘plechtige samenvatting der beginselen’, een pragmatische traditie waarin de Grondwet vooral geldt als knellend kader, en – haaks daarop – een thorbeckeaanse traditie, waarin de Grondwet trekker is van politieke vernieuwing (Van Leeuwen, 2013).

Een rode draad in de grondwetsgeschiedenis is in ieder geval de openheid tegenover de internationale rechtsorde, en daarmee de verdragsrechtelijke bescherming van mensenrechten. Nederland heeft een incomplete grondrechtencatalogus, waarbij veel grondrechten niet in de Grondwet staan, maar alleen in internationale verdragen – denk hierbij aan het

recht op leven, het folterverbod en het recht op onderwijs (Oomen, 2014). Deze mensenrechtenverdragen zijn extra belangrijk, omdat hier door de rechter wél aan getoetst mag worden en omdat de grondrechten in verdragen die zich daartoe lenen in Nederland rechtstreekse werking hebben. Ook het feit dat Nederland wellicht wel 'een van de meest volkenrechtvriendelijke grondwetten' ter wereld heeft, valt historisch te verklaren, onder verwijzing naar Nederland als handelsland en als gastland van de eerste internationale conferenties, maar ook naar wetenschappers als Grotius en Van Vollenhoven (Fleuren, 2011). In de jaren vijftig speelden parlementariërs een belangrijke rol in de grondwetswijzigingen die deze openheid tot stand brachten; dit om Nederland voortrekker te laten zijn in de opbouw van die supranationale rechtsorde (Van Heerikhuizen, 1998). Overigens vormde dit Nederlandse model van de doorwerking van het internationale recht later, volgens Donner, de basis voor Europese uitspraken als die in het arrest Van Gend en Loos, en daarmee de basis voor de rol van de rechter als 'architect van de Europese eenwording' (Bruinsma, 2008; Donner, 1980, p. 359-360). Deze invloed blijkt uiteraard niet uit de jurisprudentie zelf, en wordt alleen zichtbaar in interviews met de betrokken juristen, vandaar de toename in het rechtssociologisch onderzoek naar dergelijke 'judicial dialogues' (Waters, 2004).

Archiefonderzoek en interviews laten zien hoe de politici die het internationale recht zo stevig verankerden in de Grondwet, mensenrechten vooral zagen als een exportproduct (Castermans-Holleman, 1992; Oomen, 2014). Zo stelde Van Schaik, voorzitter van de naoorlogse Staatscommissie Grondwet, dat het niet nodig was om het recht op gelijke behandeling in de Nederlandse Grondwet op te nemen met als argument: 'de internationale conventies hebben ten doel achterlijke landen op te trekken' (Pelle, 1998, p. 34). De ratificatie van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, vandaag de dag de belangrijkste grondrechtencatalogus in Nederland, gebeurde met grote tegenzin zodra het de regering bleek dat Nederlandse praktijken als het bijzonder onderwijs en het processieverbod ermee zouden kunnen strijden (Klerk & Van Poelgeest, 1991). De discrepantie tussen Nederland als 'gidsland' in de internationale bescherming van mensenrechten en de huiver voor de binnenlandse gevolgen van verdragsratificatie is zichtbaar in de politieke geschiedenis van veel VN-verdragen (Kuitenbrouwer, 1996; Reiding, 2007). Daarbij blijkt ook hoezeer verdragsratificatie mensenwerk is, en de cruciale rol van bepaalde ministers, ambtenaren of politici in het 'thuiskomen' van mensenrechten (Veen et al., 2004). Uit Kamerstukken, analyse van sociale media en interviews blijkt hoe bepalend de periode tussen het tekenen en ratificeren is voor de daadwerkelijke invulling van de rechten die zijn vervat in een verdrag. Een dergelijke analyse van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap liet zien dat het samenspel tussen regering en parlement, maar ook de media, de publieke opinie en het maatschappelijk middenveld, leidde tot een

uitlichten van sommige rechten en een herdefinitie of zelfs het compleet negeren van anderen (Oomen, 2018).

De relevantie van het samenspel tussen individuen, media, maatschappelijke organisaties blijkt ook uit de geschiedenis van specifieke rechten in de Nederlandse Grondwet zelf. Nederland kreeg pas in 1983, onder internationale druk, een grondrechtencatalogus. Daarbij laat de politieke geschiedenis zien waarom bepaalde rechten hier wél, en andere geen plek kregen. De opname van sociale grondrechten kwam voort uit een wisselwerking tussen verdragsverplichtingen (zoals op basis van het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (IVESCR)) en progressieve politiek. In respons hierop pleitte de VVD, in de persoon van Kappeyne van de Coppello, voor het recht op lichamelijke integriteit. Directe aanleiding hiervoor waren de discussies rondom fluoridering van het drinkwater. Een Kamerbrede meerderheid maakte dat dit recht wel een plek in de Grondwet kreeg, en andere niet (Van Baalen, 1991). Dergelijk politiek samenspel bepaalde ook de reikwijdte van specifieke grondrechten. Zo betoogt Van Trigt (2019) dat de sociale constructie van het begrip ‘handicap’ verklaart waarom deze discriminatiegrond nou net geen plaats kreeg in artikel 1 van de nieuwe Grondwet.

De verhouding tussen grondrechten en druk vanuit de maatschappij valt daarmee wellicht het beste te kenschetsen als een tango, waarin soms de ene partner leidend is, soms de andere, maar waarbij juist dat samenspel sociale wetenschappers fascineert. Dit blijkt ook in de studie van wat gebeurt als grondrechten eenmaal vastgelegd zijn, en waarom dit het geval is.

3.3 DE SOCIALE WERKING VAN GROND- EN MENSENRECHTEN

De bestudering van de interactie tussen recht en maatschappelijke ontwikkelingen in de codificatie van grondrechten is nog maar het begin van het empirisch onderzoek naar deze rechten. Hoe werken grondrechten uit? Als ‘hollow hope’, in de woorden van Rosenberg (2008), of als motor van maatschappelijke verandering? Over dit onderwerp vond tien jaar na de grondwetwijziging van 1983 een evaluatie van de grondrechten in de herziene Grondwet plaats. Hieruit bleek dat een aantal nieuwe grondrechten zonder equivalent in het internationale recht de rechtsontwikkeling daadwerkelijk stimuleerde, terwijl de sociale grondrechten een geringere rol speelden in de ontwikkeling van recht en maatschappij dan verwacht (Gerbranda & Kroes, 1993, p. i; zie ook WODC, 1998). In een vervolgevaluatie, gebaseerd op interviews met deskundigen, vonden onderzoekers een geringe maatschappelijke betekenis, maar wel een belangrijke politiek stabiliserende functie van de Grondwet (Barkhuysen, Van Emmerik & Voermans, 2009). Deskundigen (ingedeeld in

grondwetrealisten, grondwetidealisten en grondwetconservatieven) verklaarden die geringe maatschappelijke betekenis deels door te wijzen op het toetsingsverbod: het feit dat de rechter in Nederland wetten niet mag toetsen aan de Grondwet.

Een van de belangrijkste grondrechten geïntroduceerd in de Grondwet van 1983, het recht op gelijke behandeling in het nieuwe artikel 1, uitgewerkt in de Algemene wet gelijke behandeling, is over de jaren ook stelselmatig geëvalueerd. Een empirisch onderzoek (op basis van onder andere surveyonderzoek en kwalitatieve interviews) uit 1999 benadrukt het grote maatschappelijke draagvlak voor de gedachte van gelijke behandeling, maar ook een beperkte sociale werking van de wet, die eerder bestaande maatschappelijke processen ondersteunde (Asscher-Vonk & Groenendijk, 1999, p. 531-532). Later legden rechtssociologen de nadruk op het gebrek aan kennis van de wetgeving onder burgers, en benadrukten zij de verschillende houdingen tegenover gelijke behandeling: *before, with* en *against the law* (Hertogh & Zoontjens, 2006). Methodologisch zijn dergelijke evaluaties lastig, omdat zij kennis vereisen van de oorspronkelijke situatie, de uitgangspunten, de (manifeste en latente) doelstellingen en de alternatieven (Gerbranda & Kroes, 1993). Toch kende juist het onderzoek naar gelijkebehandelingswetgeving wel een dergelijke alomvattende aanpak, zoals in de bundel *De toekomst van gelijkheid*, waarin de sociale werking van deze wetgeving centraal stond (Holtmaat, 2000). Deze brede nadruk op sociale werking verschilt van empirisch onderzoek op basis van discoursanalyse, zoals het werk over communicatieve wetgeving van Witteveen en Van Klink, dat de nadruk legt op de ambiguïteit van doelstellingen in plaats van de uitwerking van wetgeving (Van Klink, 2014; Witteveen, 2014). Naast de veelheid aan onderzoek naar artikel 1 Gw is er – in mindere mate – waardevol onderzoek naar andere individuele grondrechten. Zo concludeerde de Nationale ombudsman (2018) op basis van interviews dat het demonstratierecht in de praktijk niet altijd geborgd is.

Evaluaties van de sociale werking van mensenrechten en hele verdragen zijn schaarser en richten zich vaak enkel op de juridische aspecten. Zo baseerden Gerards en Fleuren hun vergelijkend onderzoek voor het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) naar de invloed van het EVRM en de uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in Nederland vooral op bronnenonderzoek, aangevuld met een aantal interviews. Zij vonden in alle onderzochte landen – monistisch en dualistisch – een grote invloed van het EVRM op de grondrechtenbescherming maar ook mechanismen ‘om de doorwerking van het EVRM naar hun [zijnde die van de landen] hand te zetten en hun eigen taakstelling af te bakenen van die van andere staatsmachten’ (Gerards & Fleuren, 2013, p. 11). Het empirisch onderzoek naar de invloed van internationale verdragen richt zich vooral op het buitenlands beleid, dit in lijn met het idee dat mensenrechten voor Nederland lang een ‘exportproduct’ waren (Kuitenbrouwer, 2003; Oomen, 2014). Hierop

vormt de dissertatie van Krommendijk een uitzondering. Hij bestudeerde met name de sociale effecten van de Concluderende Observaties (CO's) van de Verdragscomités die toezien op de implementatie van vijf belangrijke mensenrechtenverdragen: het IVBPR, het IVESCR, het Vrouwenverdrag, het Kinderrechtenverdrag en het Anti-Folterverdrag. Uit zijn interviews en analyse van Kamerstukken bleek dat het IVBPR weliswaar een relatief grote rol speelt in de Nederlandse rechtsorde, maar dat de invloed van de CO's in alle gevallen beperkt is: zij leiden nauwelijks tot nieuw beleid, krijgen nauwelijks aandacht in Kamerstukken en ook geïnterviewde regeringsvertegenwoordigers en ngo-leiders twifelen aan hun belang (Krommendijk, 2010, 2012).

Individuele grond- en mensenrechten en de documenten waarin zij gecodificeerd zijn, hebben dus lang niet altijd de op voorhand verwachte sociale effecten. Hoe komt dit? Wat zijn, om een door Haglund en Stryker (2015) gehanteerde drieslag aan te halen, de mechanismen, de actoren en de wegen (*pathways*) die maken dat bepaalde rechten al dan niet maatschappelijke betekenis krijgen? Het empirisch onderzoek hiernaar in Nederland wijst, in navolging van internationale literatuur, op het belang van een aantal factoren in het verklaren van de sociale werking van bepaalde grondrechten, de Grondwet en specifieke verdragen. Deze factoren zijn met name het *rechtsbewustzijn* met betrekking tot de rechten in kwestie, de *framing* van sociale kwesties als vraagstukken van grond- en mensenrechten, de *mobilisatie* van die rechten door media en maatschappelijk middenveld, bijvoorbeeld in gevallen van *strategische procesvoering* (Goodman & Jinks, 2004; Hathaway, 2002; Simmons, 2009). Daarnaast speelt *cultuur* op vele manieren een rol, bijvoorbeeld in een toegenomen *weerstand* tegenover mensenrechten en de rechtsstaat. Deze verklarende factoren komen hierna elk kort aan bod.

3.3.1 *Rechtsbewustzijn*

Rechtsbewustzijn is een eerste sleutel tot de realisatie van grondrechten: voordat ambtenaren, organisaties en burgers een recht kunnen mobiliseren, of ernaar handelen, moeten zij weten van het bestaan ervan, maar ook de legitimiteit accepteren (Oomen, 2009; Van den Berg, 2001). Daarbij is rechtsbewustzijn typisch een betwist begrip, waarvan de invulling verschoven is van wat mensen van het recht weten en vinden (*knowledge and opinion about law*) tot de rol die het recht speelt in hun leven en de verklaring daarvoor (Hertogh, 2018). Wie zich beperkt tot opinieonderzoek, vindt bijvoorbeeld dat de Grondwet in Nederland 'onbekend maar niet onbemind' is (Oomen & Lelieveldt, 2008). Pogingen om de 'Verfassungspatriotismus' in Nederland te versterken, en de Grondwet een meer centrale rol te geven in de Nederlandse identiteit, liepen dan ook veelal spaak (Van Bijsterveld, 2008; Oomen, 2016b). Die onbekendheid geldt al helemaal voor het

EVRM, hoe belangrijk in de rechtspraak ook: in surveyonderzoek noemde maar 3,7% van de ondervraagden het verdrag als bron van mensenrechten (Oomen & Ploeg, 2010, p. 8). Hoe Nederlanders zich verhouden tot bepaalde rechten en tot verdragen als het Kinderrechtenverdrag is over de jaren goed in kaart gebracht via de Eurobarometer (European Commission, 2009). Waar het bijvoorbeeld gaat over het Handvest gaf 10% van de Nederlanders in 2015 aan te weten wat het Handvest inhoudt, had 60% er wel eens van gehoord en 30% nog nooit (European Commission, 2016, p. 7). Ook zijn de surveyonderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) over waarden en normen in Nederland hier van belang. Hieruit blijkt bijvoorbeeld breed draagvlak voor waarden als democratie, gelijkheid en vrijheid, maar ook hele verschillende denkbeelden over wat deze in de praktijk zouden moeten betekenen (Beugelsdijk, De Hart, Van Houwelingen & Versantvoort, 2019; Dekker & Den Ridder, 2016).

3.3.2 *Framing*

Een belangrijke schakel tussen ‘grondrechten in de boeken’ en ‘grondrechten in actie’ is het framen als sociaal proces waarbij betrokken actoren een gegeven vraagstuk (her)interpreteren in termen van grondrechten, met de daarbij behorende verantwoordelijkheden van bijvoorbeeld de overheid (vgl. Parlevliet, 2015; Snow, 2004). Dit is zowel een politiek als een discursief proces. Denk aan de discussie over Zwarte Piet, waarbij de internationale gemeenschap en activisten de traditie beschouwen als een schending van bijvoorbeeld artikel 7 van het VN-Rassenverdrag, terwijl andere partijen dit denkraam afwijzen (Wagenaar & Rodenberg, 2018). Een ander voorbeeld van zo’n proces van framing betreft huiselijk geweld en geweld tegen vrouwen. Römken (2016) beschrijft hoe gendergerelateerd geweld pas in de jaren zeventig gezien werd als maatschappelijk probleem. Deze erkenning effende vervolgens het pad om huiselijk geweld, meestal tegen vrouwen, te zien als een vorm van discriminatie en als een mensenrechtenschending, met de bijbehorende verantwoordelijkheid voor de overheid. Het aannemen van het Verdrag inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld (het ‘Istanbul Verdrag’ van de Raad van Europa) speelde hierbij een belangrijke rol (Römken, 2016). Methodologisch vraagt aandacht voor processen van framing vaak om discoursanalyse, waarin sociale wetenschappers de verschillende vertogen in bijvoorbeeld het parlementaire debat, in de pers, maar ook in de praktijk in kaart brengen. Aandacht voor framing wijst ook op de cruciale rol van de (sociale) media in de sociale werking van bepaalde grondrechten.

3.3.3 *Mobilisatie*

Het framen van een vraagstuk in termen van grondrechten vormt maar één aspect van de bredere mobilisatie van die grondrechten. In deze mobilisatie, of het nu gaat om het binnenlands of het buitenlands beleid, spelen zowel de media als de ‘civil society’, het maatschappelijk middenveld, een cruciale rol: hun activiteiten vormen dan ook voorwerp van empirisch onderzoek dat berust op interviews, participerende observatie en discoursanalyse (Parlevliet, 2015; Van den Berg, 2001). Tegelijkertijd doen maatschappelijke organisaties zelf, ten behoeve van die mobilisatie, vaak waardevol empirisch onderzoek naar de stand van zaken met betrekking tot bepaalde grondrechten: denk aan Atria, de Anne Frankstichting, Amnesty International, het Centrum voor Informatie en Documentatie over Israël of het Cultuur- en Ontspanningscentrum. Een belangrijke rol in het mobiliseren van mensenrechten wordt gespeeld door het Nederlands Juristencomité voor de Rechten van de Mens (NJCM) en het Utrechtse Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (Hommes, 2017; McGonigle Leyh & Jackson, 2016). Daarnaast speelt het College voor de Rechten van de Mens een steeds grotere rol in het mobiliseren van mensenrechten en het vergaren van inzicht in de plaats van mensenrechten in de Nederlandse samenleving.

Overigens benadrukt de rechtssocioloog Handmaker (2019) hoe de mobilisatie van (grond)rechten onderscheiden moet worden van *lawfare*: in het eerste geval gaat het over het inroepen van grondrechten door het maatschappelijk middenveld, de overheid of anderen ter verwezenlijking van een legitiem politiek doel, in het tweede geval dient het recht illegitieme doelen, bijvoorbeeld het verdedigen van marteling.

3.3.4 *Strategische procesvoering*

Bij strategische procesvoering dient een zaak niet enkel het belang van de direct betrokkenen, maar beoogt deze zaak het veranderen van het recht, het beleid of de praktijk op een bepaald gebied (Baumgärtel, 2019, p. 122). Nederland heeft op dit gebied veel minder (onderzoeks)traditie dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten, waar de effecten van dergelijke procesvoering rechtssociologen al decennia boeien (Rosenberg, 2008; Sarat, 2005). Dit komt deels omdat de rechter, die alleen mag toetsen aan verdragen en niet aan de Grondwet, in onze parlementaire democratie een meer terughoudende rol aanneemt, en deels omdat de *ius standi* van belangenorganisaties in Nederland veel beperkter is dan in de Verenigde Staten (Oomen, 2014, p. 123-124). Toch is ‘Public Interest Litigation’ in Nederland in opmars: denk aan het werk van mensenrechtenadvocaten als Liesbeth Zegveld en Pim Fischer en aan spraakmakende zaken gevat onder noemers als Urgenda, Privacy First, Wilders en Bed-Bad en Brood. Daarmee komt ook meer Nederlands onderzoek naar de

sociale effecten van dergelijke strategische procesvoering. Een dergelijk onderzoek naar de sociale effecten van de ‘SGP-zaken’, over het passief kiesrecht voor vrouwen, liet zien dat de gang naar de rechter door belangengroepen maar 17% van de SGP-stemmers van gedachten deed veranderen. Van deze groep werd een derde juist meer conservatief, met overwegingen als ‘veranderingen moeten van binnen de gemeenschap komen, niet door buitenstaanders via het recht worden afgedwongen’ (Oomen, 2011a, p. 192-197).

Het empirisch onderzoek naar de rol van strategische procesvoering in het vergroten van de sociale werking van het recht richt zich ook op de internationale en Europese hoven. Waar het gaat om de meest grootschalige mensenrechtenschendingen, onderwerp van het internationaal strafrecht, is er inmiddels een uitgebreide criminologische traditie, die bijvoorbeeld laat zien hoeveel tijd en expertise dergelijke zaken vergen (Smeulers & Van Wijk, 2017). Daarbij stelt het vakgebied Transitional Justice de vraag welke vormen van rechtspleging het best passen bij ernstige mensenrechtenschendingen: waarheidscommissies, herstelbetalingen, strafrecht of herstelrecht (Malcontent, 2016; Mihr, 2012; Parlevliet, 2015).

Steeds weer blijken uit onderzoek de inherente beperkingen van een ‘revolutie met recht’: het afdwingen van verregaande maatschappelijke verandering middels rechtszaken (Cox, 2015). Baumgärtel (2019) ontwikkelt bijvoorbeeld in zijn onderzoek naar strategische procesvoering op het gebied van migratie voor de twee Europese rechtbanken – in Luxemburg en Straatsburg – een model voor het toetsen van de effectiviteit van strategische procesvoering: voor de rechtsontwikkeling, voor direct betrokkenen en op politiek-strategisch gebied. Daarbij kunnen processen leiden tot kritiek over het niet bewandelen van de politieke, en dus meer democratische weg (Baumgärtel, 2019, p. 125). Ook is de selectie van zaken van het grootste belang, omdat een negatieve uitkomst niet alleen de rechtzoekende maar ook de bredere ‘zaak’ kan schaden (Duffy, 2018). Naast het strategisch gedrag van procespartijen kunnen ook rechtbanken en aanklagers zelf ‘hogere’ belangen mee laten wegen in de keuze van de te behandelen zaken (De Vlaming, 2010). Terwijl partijen strategisch bekijken voor welk nationaal, Europees of internationaal gerecht zij het meeste kans maken (‘forum-shopping’), proberen de betrokken rechtbanken dus ook zaken naar zich toe te trekken (‘shopping forums’) om zo bijvoorbeeld de rechtsvorming te stimuleren (Merry, 1988, p. 882; Von Benda-Beckmann, 1981).

‘Lokalisering’

De strategische wijze waarop partijen voor nationale, Europese en internationale rechtbanken mensenrechten mobiliseren, illustreert weer de meerlagige context waarin die rechten betekenis krijgen. Daarbij draagt niet alleen de Staat verantwoordelijkheid voor het beschermen en verwezenlijken van rechten, maar ook niet-statelijke actoren en bedrijven

doen dat (Van de Sandt, 2003). Binnen de rechtssociologie is ook steeds meer aandacht voor de rol van lokale overheden. Onder de noemer ‘lokalisering’ bestuderen rechtssociologen de wijze waarop lokale actoren internationale mensenrechten mobiliseren, en hanteren daarbij een ‘gebruikersperspectief’ op het recht (Brems & Ouald-Chaib, 2018; De Feyter, Parmentier, Timmerman & Ulrich, 2011). Zo zijn er, ook in Nederland, steeds meer steden die hun lokale beleid expliciet baseren op het internationale recht: mensenrechtensteden (Oomen, Davis & Grigolo, 2016). Dit leidt bijvoorbeeld tot de symbolische ratificatie van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap, waardoor lokale overheden aan de slag gingen met thema’s als toegankelijkheid nog voordat de nationale overheid het verdrag ratificeerde (Schuurman, 2010).

Ook in het bestuderen van processen van lokalisering is het van belang om te kijken naar andere actoren dan de gemeente alleen. Zo spelen maatschappelijke organisaties een grote rol bij de lokale mobilisatie van mensenrechten (Roodenburg, 2019; Van den Berg, 2016). In hun onderzoek naar zorgprofessionals identificeerden Dibbets, Claessen, Eijkman en Lamkaddem (2018) belemmeringen in de verwezenlijking van sociaaleconomische rechten, zoals het gebrek aan specialistische zorg en de complexiteit van regelgeving. De grote ‘shifts in governance’ van de afgelopen decennia – privatisering, schaalvergroting, decentralisatie – spelen daarbij ook een rol (Kersbergen & Van Waarden, 2004). Zij maken dat organisaties als bijvoorbeeld woningbouwverenigingen, zorginstellingen, scholengemeenschappen en het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers ook een centrale rol spelen in de lokale verwezenlijking van mensenrechten en onderwerp van empirisch onderzoek dienen te zijn.

3.3.5 *De rol van cultuur en identiteit*

Grondrechten als gelijke behandeling en godsdienst- en onderwijsvrijheid: zij raken alle in belangrijke mate aan wie wij zijn en hoe wij onszelf zien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat aandacht voor cultuur, als de gedeelde waarden, sociale conventies en materiële praktijken van een bepaalde groep of organisatie, belangrijk is om de sociale werking van grondrechten te begrijpen (vrij naar Geertz, 1973, p. 44). Nederland kent een lange rechtsantropologische traditie in het beschrijven en verklaren van situaties waarin het statelijke of internationale recht botst met andere normenstelsels: het rechtsppluralisme (Griffiths, 1986; Hoekema, 2003; Oomen, 2011b; Von Benda-Beckmann, 1996). De leden van de Commission on Legal Pluralism en de auteurs in het *Journal of Legal Pluralism* bestuderen dit thema veelal in het buitenland: in het gewoonterechtelijk strafrecht in Ecuador (Thomas, 2016), grondeigendom in Ghana (Ubink, 2008), het milieurecht in China (Van Rooij, Stern & Fürst, 2016), vluchtelingen in Nepal (Griek, 2014) of bijvoorbeeld overbevissing in India (Jentoft & Bavinck, 2014).

Toch zijn de verklaringsmodellen van de rechtsppluralisten ook relevant om de invloed van cultuur op de sociale werking van grondrechten in Nederland te begrijpen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het begrip van een semiautonom sociaal veld, dat regels kan stellen en naleving af kan dwingen, maar zich tegelijkertijd in een bredere sociale matrix bevindt (Falk Moore, 1973, p. 719). Zo gebruikten rechtssociologen dit begrip om de (lastige) doorwerking van het recht op gelijke behandeling binnen sommige bedrijfsculturen te verklaren (Goldschmidt, 2014; Griffiths, 1999). Ook kwam het van pas in het begrijpen waarom orthodox protestanten in Nederland zo'n moeite hadden met de 'SGP-zaken' over het passief kiesrecht (Oomen, 2010). Daarbij gold dat die streng gelovigen die van mening veranderden dit niet deden op basis van juridische argumenten ('dit strijdt met art. 7 van het Vrouwenverdrag'), maar op basis van religieuze argumentatie ('ook in de Bijbel zijn er vrouwen in de publieke sfeer'). Dit proces van vertaling van mensenrechten naar de zingevingskaders binnen een bepaalde groep noemde Merry 'vernacularisatie'; dit kan helpen begrijpen waarom hechte culturele en religieuze gemeenschappen sommige normen van buiten wél, en andere niet accepteren (Merry, 2006, p. 211).

Cultuur speelt natuurlijk ook op andere manieren door in de sociale werking van grondrechten. Zo kunnen misvattingen over correct cultureel gedrag in de weg staan van het recht op een eerlijk proces (Van Rossum, 1998). Assumpties over culturele achtergrond en criminaliteit leiden tot etnisch profileren (Van der Leun & Van der Woude, 2011). Naast dergelijk onwenselijk onderscheid kunnen grondrechten ook een rol spelen bij de erkenning van religieuze, taalkundige of culturele diversiteit. Tijdschriften als *Recht, Religie en Samenleving* bieden voorbeelden van hoe dergelijke erkenning uitpakt binnen het bijzonder onderwijs, in eigen sharia- of canonieke rechtspraak, in discussies over vaccinatie, besnijdenis en bloedtransfusie en in het burgerschapsbeleid.

Populisme en de 'uitholling' van de rechtsstaat

Cultuur en identiteit zijn ook om een andere reden steeds belangrijker voor het empirisch onderzoek naar grondrechten. Net zoals in andere landen is identiteitspolitiek, onder invloed van het populisme, in de afgelopen decennia een steeds grotere rol gaan spelen in Nederland. De Europeesrechtelijke erkenning van 'constitutionele identiteit' in het Verdrag betreffende de Europese Unie leidde daarbij ook tot een (deels vergeefse) zoektocht naar de Nederlandse constitutionele identiteit (Oomen, 2016b; Van der Schyff, 2017). Toch heeft de nadruk op nationale identiteit ook gevolgen voor de (sociale werking van) grondrechten, bijvoorbeeld in discussies over de vraag of niet-gekozen rechters in Straatsburg 'ons' democratisch vastgestelde migratiebeleid als ongrondwettig mogen beschouwen (Baudet, 2011; Boogaard & Uzman, 2012). Zo laten de verhitte debatten over ritueel slachten (Havinga, 2008), het boerkaverbod of de onderwijsvrijheid (Rijke, 2016) zien hoe belangrijk de rol van de notie van nationale identiteit hier is.

Vaak behelst populisme, met de tegenstelling tussen volk en elite en de nadruk op nationale identiteit, een driedubbele kritiek op de rechtsstaat: op de algemene rol van de rechter in de democratie, op diens rol in het beschermen van minderheden, en op de overdracht van soevereiniteit aan Europees- en internationaalrechtelijke instanties. De uitholling van de rechtsstaat – ‘backsliding’ genoemd – leidt tot rechtssociologisch onderzoek naar de mate waarin de legitimiteit van de rechtsstaat afneemt en wat dit proces verklaart, waarbij bijvoorbeeld wordt gekeken naar debatten in de media en de opinie van experts (Dimitrova, 2018; Oomen, 2016a). Ook bestudeerde constitutioneel socioloog Blokker (2018) de verhouding tussen populisme en grondwets hervorming, om daarbij te laten zien hoe populistische regeringen kiezen voor plebiscitaire vormen van consultatie, maar daarbij de klassieke tegenmachten als de publieke sfeer, de media en het onderwijs links laten liggen.

Dergelijk onderzoek laat zien hoe het populisme invloed heeft op de werking van bepaalde grondrechten voor bepaalde groepen, maar ook op de bredere bescherming van de rechtsstaat.

3.4 HET BELANG VOOR DE PRAKTIJK

Op welke wijze zijn al deze inzichten over de sociale genese en de sociale werking van grondrechten nu van belang voor de praktijk? Zij laten vooral zien hoezeer het opstellen en verwezenlijken van grondrechten mensenwerk is, dat plaatsvindt in een politieke, sociale en economische context, en welk type inspanningen dit werk vergt. Neem het onderhoud van de rechtsstaat in brede zin. Dit vraagt een dagelijks uitdragen van de waarde ervan door politici, journalisten, beleidsmakers, onderwijzers en anderen met een publieke functie. De hiervoor beschreven nadruk op moreel in plaats van op formeel burgerschap wijst op het belang van een expliciete plaats voor formeel burgerschap (grondrechten, de rechtsstaat) in burgerschapsonderwijs aan scholieren en nieuwkomers – analyse van lesprogramma’s laat zien dat dit momenteel vaak ontbreekt (Oomen & Vrolijk, 2010). Dit belang van het onderwijs geldt nog meer voor mensenrechten: juristen kennen het belang van het EVRM voor de grondrechtenbescherming van iedereen in Nederland, maar dit geldt niet voor de mensen zelf.

Waar het gaat om mensenrechten laat empirisch onderzoek ook aan belangenorganisaties en individuele activisten zien wat de waarde is van ‘nieuwe’ verdragen. Regelmatig rijst immers de vraag of een apart verdrag voor kinderen, voor vrouwen, voor mensen met een beperking nodig is wanneer deze rechten ook elders beschermd worden. Reden om hier toch naar te streven is de politieke aandacht voor de groep in kwestie die verdragsratificatie met zich brengt, zeker wanneer dit gepaard gaat met een grootschalige lobby en veel media-

aandacht. Gevaren zijn er ook, bijvoorbeeld dat van een inperking van de rechten in kwestie in de memorie van toelichting of als onderdeel van de parlementaire discussie (Oomen, 2018).

Verder laat empirisch onderzoek zien hoezeer het codificeren van rechten alleen een begin is, en wat er nodig is om de brug naar verwezenlijking te slaan. Hiervoor is allereerst kennisoverdracht nodig: Hamelink (2005) noemde bijvoorbeeld de Universele verklaring van de rechten van de mens een cadeau dat Nederland vergat uit te pakken. Tegelijkertijd behoeft de verwezenlijking van grondrechten versterking van de legitimiteit ervan (Oomen, 2015). Daarbij is, zoals hiervoor beschreven, het framen van sociale vraagstukken in termen van grondrechten van belang. Een burgemeester kan een demonstratie simpelweg verbieden, maar ook expliciet maken om welke grondrechten het gaat en met welk afwegingskader deze komen.

Ook de groeiende groep advocaten die in Nederland strategische processen over mensenrechten aanspant, kan lering trekken uit inzichten uit de *Empirical Legal Studies*. Deze gaan over de keuze van de zaak, maar ook van het forum waarvoor deze te bepleiten. Daarnaast is, om effect te bereiken, een goede media- en lobbystrategie onontbeerlijk. Wie, buiten de rechtbank om, mensenrechten wil mobiliseren in een bepaalde culturele context leert van rechtsantropologen hoe belangrijk het is om aan te sluiten bij de waarden die binnen die gemeenschap leven. Ook beschreef rechtsantropoloog Merry (2006) de onmisbare rol van ‘vertalers’, mensen die het vertoog en de wereld van zowel de grondrechten als de culturele waarden goed kennen. Dit geldt net zo goed bij ontwikkelingsprojecten in Afrika als bij de verwezenlijking van het recht op gelijke behandeling in een patriarchaal bedrijf of een diepreligieuze gemeenschap.

Hoe, tot slot, grondrechten te verdedigen en te versterken in een tijd waarin ‘de stem van het volk’, zoals blijkt uit opinieonderzoek en debatten in de media, rechters ziet als de elite, en mensenrechten steeds meer plaats maken voor een gedifferentieerd burgerschapsbegrip (‘eigen volk eerst’) (Hakhverdian & Van der Meer, 2018)? Een blik op de Nederlandse geschiedenis leert dat het wellicht zin heeft om aan te geven hoezeer mensenrechten, en het versterken van de internationale rechtsorde, behoren tot ‘onze traditie’ – in een lijn die door te trekken valt van Grotius en Erasmus tot de Haagse Vredesconferenties en de komst van het Internationaal Strafhof. Als Nederland al een constitutionele identiteit heeft, dan is dit er een van openheid vis-à-vis de internationale rechtsorde.

3.5 TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Wat zijn nu de grote vragen van de toekomst in het empirisch onderzoek naar mensen- en grondrechten? Deze betreffen, in ieder geval, de actoren verantwoordelijk voor grondrechtenbescherming, de gevolgen van ontwikkelingen als digitalisering voor grondrechtenbescherming, en de wijze waarop en de mate waarin grondrechten een antwoord bieden op uitdagingen als migratie en klimaatverandering.

Waar het gaat om de actoren berust het grondrechtengedachtegoed nog ferm op de tweedeling tussen Staat en burger. Toch is het vermogen om grondrechten daadwerkelijk te realiseren verplaatst naar onderen (decentralisatie), naar boven (supranationalisering en europeanisering) en naar buiten (privatisering) (vgl. Guiraudon & Lahav, 2000, p. 163). Wie toegang wil tot sociale rechten klopt aan bij de gemeente of bij uitvoeringsinstanties. Wie privacy zoekt, wendt zich tot Europese hoven of tot internationale bedrijven als Google. Het samenspel tussen al deze actoren en de gevolgen daarvan voor rechtsbescherming vragen om empirisch onderzoek dat veel verder gaat dan aandacht voor horizontale werking alleen.

Ook de invloed van digitalisering op grondrechtenbescherming vraagt om meer empirisch onderzoek. Enerzijds kan digitalisering bijdragen aan grondrechtenbescherming: burgers in Syrië kunnen ‘real time’ filmpjes van mensenrechtenschendingen versturen, en doen dit massaal. Anderzijds staat het gebruik van algoritmes potentieel op gespannen voet met een veelheid aan grondrechten, en is er behoefte aan empirisch onderzoek naar de vraag in hoeverre en op welke wijze het gebruik ervan deze rechten schendt (Vetzo, Gerards & Nehmelman, 2018, p. 189). Ook de rol van het recht in relatie tot migratie en de toename van diversiteit binnen de samenleving vragen om meer onderzoek. Critici verklaren regelmatig dat mensenrechten waar het gaat om de positie van migranten ‘niet genoeg’ sociale gerechtigheid hebben gebracht (Moyn, 2018). Wie bijvoorbeeld de behandeling van migranten op en buiten het Europese grondgebied systematisch in kaart brengt, zal het hier snel mee eens zijn. Daarbij gaat het niet om de vraag of grondrechten überhaupt een rol hebben in de bescherming van deze groep. Zoals Shaffer het zei: ‘De vraag of internationaal recht werkt is inmiddels oudbakken [*is a stale one*]. Waar het om gaat zijn de condities waaronder internationaal recht tot stand komt en effect heeft’ (Shaffer & Ginsburg, 2012, p. 1).

De allergrootste vraag voor de toekomst betreft wellicht de wijze waarop ons huidige stelsel van grond- en mensenrechten klimaatverandering tegen kan gaan. Kan een normatief gedachtegoed dat de mens centraal stelt, en dat zoveel verantwoordelijkheid legt bij staten, daadwerkelijk ervoor zorgen dat het leven op aarde zoals wij dat kennen in de toekomst

nog mogelijk is? Daarbij is de sociale werking van een zaak als Urgenda, waarin de rechter de Staat opdroeg om te handelen om zo het recht op leven te beschermen, een interessante casus voor *Empirical Legal Studies*.

LITERATUUR

Adams, M., & Witteveen, W. (2014). Drie dimensies van de rechtsstaat. *Nederlands Juristenblad*, 20, 1364-1373.

Asscher-Vonk, I.P., & Groenendijk, C.A. (1999). *Gelijke behandeling - regels en realiteit: Een juridische en rechtssociologische analyse van de gelijke-behandelingswetgeving*. Den Haag: Sdu.

Baalen, C. van (1991). De onaantastbaarheid van het lichaam in de grondwet. *Rekenschap*, 38(3), 149-155.

Barkhuysen, T., Emmerik, M.L. van, & Voermans, W.J.M. (2009). *De Nederlandse Grondwet geëvalueerd: Anker- of verdwijnpunt*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.

Baudet, T. (2011). Er is wel degelijk een probleem met het EHRM. *NTM/NJCM-Bulletin*, 3, 305-306.

Baumgärtel, M. (2019). *Demanding rights: Europe's supranational courts and the dilemma of migrant vulnerability*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bedner, A. (2010). An elementary approach to the rule of law. *Hague journal on the rule of law*, 2(1), 48-74.

Bedner, A., & Oomen, B. (2018). *Real legal certainty and its relevance: Essays in honour of Jan Michiel Otto*. Leiden: LUP.

Benda-Beckmann, K. von (1981). Forum shopping and shopping forums: Dispute processing in a Minangkabau village in West Sumatra. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 13(19), 117-159.

Benda-Beckmann, K. von (1996). Rechtspluralisme. In J. Griffiths (red.), *De sociale werking van het recht: Een kennismaking met de rechtssociologie en de rechtsantropologie* (p. 740-749). Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Berg, E. van den (2001). *The influence of domestic ngo's on Dutch human rights policy: Case studies on South Africa, Namibia, Indonesia and East Timor*. Antwerpen: Intersentia.

Berg, E. van den (2016). Making human rights the talk of the town: Civil society and human rights cities, a case study of the Netherlands. In B. Oomen, M. Davis, & M. Grigolo (Eds.), *Global urban justice: The rise of human rights cities* (p. 44-63). Cambridge: Cambridge University Press.

Beugelsdijk, S., Hart, J. de, Houweligen, P. van, & Versantvoort, M. (2019). *Denkend aan Nederland*. Den Haag: SCP.

Bijsterveld, S. van (2008). Op weg naar articulatie van constitutionele identiteit. In Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (red.), *De Grondwet herzien: 25 jaar later 1983-2008* (p. 69-83). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Blokker, P. (2018). Populist constitutionalism. In C. de la Torre (Ed.), *Routledge handbook of global populism*. Londen/New York: Routledge.

Boogaard, G., & Uzman, J. (2012). 'Wie zijn zij, dat zij dit mogen doen?' *Over de legitimatie van Straatsburgse rechtspraak* (Paper gepresenteerd op de Staatsrechtstag).

Brems, E., & Ouald-Chaib, S. (2018). *Fragmentation and integration in human rights law: Users' perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Bruinsma, J. (2008). De stille macht: De rechtspolitiek van het Europese Hof van Justitie. In F. Becker, M. Hurenkamp, & M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa: WBS Jaarboek* (p. 57-71). Amsterdam: Mets & Schilt.

Castermans-Holleman, M.C. (1992). *Het Nederlands mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties* (Proefschrift). Den Haag: Asser Instituut.

Commissie Uitdragen Kernwaarden van de Rechtsstaat (2008). *Onverschilligheid is geen optie: De rechtsstaat maken we samen*. Den Haag: Commissie Uitdragen Kernwaarden van de Rechtsstaat.

Cox, R. (2015). *Revolutie met recht*. Maastricht: Stichting Planet Prosperity Foundation.

Daalder, H. (1989). *Ancient and modern pluralism in the Netherlands: The 1989 Erasmus lectures at Harvard University*. Boston: Harvard University.

Dekker, P., & Ridder, J. den (2016). *Gedeelde waarden in een weerbare democratie: Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes*. Den Haag: SCP.

Dibbets, A., Claessen, D., Eijkman, Q., & Lamkaddem, M. (2018). *Tussen burgers en mensenrechten lokaal: sociale professionals over toegang tot zorg en ondersteuning*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.

Dimitrova, A.L. (2018). *Learning the wrong lessons from success? Why European Union conditionality can make institutions, but cannot inspire citizens*. Leiden: Leiden University.

Donner, A.M. (1980). Inleiding. *RM Themis*, 4/5, 354-361.

Donner, J.P.H. (1998). Grondwet en constitutie in de toekomst. In M.C. Burkens (red.), *Gelet op de Grondwet* (p. 9-26). Deventer: Kluwer.

Duffy, H. (2018). *Strategic human rights litigation: Understanding and maximising impact*. Oxford/New York: Hart Publishing.

European Commission (2009). *Flash Eurobarometer: The rights of the child analytical report*. Geraadpleegd van https://data.europa.eu/euodp/nl/data/dataset/S788_273.

European Commission (2016). *The Charter of Fundamental Rights of the European Union*.

Falk Moore, S. (1973). Law and social change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study. *Law and Society Review*, 7, 719-746.

Feyter, K. de, Parmentier, S., Timmerman, C., & Ulrich, G. (2011). *The local relevance of human rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fleuren, J.W.A. (2011). Grondwet, democratische rechtsstaat en internationale rechtsorde. *Regelmaat*, 26(2), 99-113.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. New York: Basic Books.

- Gerards, J.H., & Fleuren, J.W.A. (2013). *Implementatie van het EVRM en de uitspraken van het EHRM in de nationale rechtspraak: Een rechtsvergelijkend onderzoek*. Geraadpleegd van https://www.wodc.nl/binaries/2106-volledige-tekst_tcm28-72095.pdf.
- Gerbranda, T., & Kroes, M. (1993). *Grondrechten evaluatie-onderzoek: eindrapport* (Deel 22). Leiden: NJCM.
- Goldschmidt, J. (2014). *Waar bemoeien ze zich mee?* (Afscheidsrede uitgesproken aan de Universiteit Utrecht op dinsdag 1 juli 2014 door Jenny Goldschmidt). Utrecht: SIM.
- Goodman, R., & Jinks, D. (2004). *Socializing states: Promoting human rights through international law*. Oxford: Oxford University Press.
- Gramatikov, M., Barendrecht, M., & Verdonschot, J.H. (2011). Measuring the costs and quality of paths to justice: Contours of a methodology. *Hague journal on the rule of law*, 3(2), 349-379.
- Griek, I. (2014). *Human rights in translation: Dispute resolution in Bhutanese camps in Nepal* (PhD-thesis). Tilburg University.
- Griffiths, J. (1986). What is legal pluralism? *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 24, 1-55.
- Griffiths, J. (1996). *De sociale werking van het recht: Een kennismaking met de rechtssociologie en de rechtsantropologie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Griffiths, J. (1999). The social working of anti-discrimination law. In T. Loenen & P.R. Rodrigues (Eds.), *Non-discrimination law: Comparative perspectives* (p. 313-330). Den Haag: Kluwer.
- Guiraudon, V., & Lahav, G. (2000). A reappraisal of the state sovereignty debate: The case of migration control. *Comparative political studies*, 33(2), 163-195.
- Haglund, L., & Stryker, R. (2015). *Closing the rights gap: From human rights to social transformation*. Oakland: University of California Press.
- Hakhverdian, A., & Meer, T. van der (2018). Spiegel van de samenleving: Politieke vertegenwoordiging en ongelijkheid in Nederland. In R. Andeweg & M. Leyenaar (red.), *Alle*

stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht (p. 143-168). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hamelink, C. (2005). Mensenrechten in Nederland. *Terecht: nieuwsbrief van de liga voor de rechten van de mens*, december, 4-5.

Handmaker, J. (2019). *Researching legal mobilisation and lawfare*. Den Haag: ISS.

Hathaway, O. (2002). Do human rights treaties make a difference? *Yale Law Journal*, 1936, 111.

Havinga, T. (2008). Ritueel slachten: Spanning tussen religieuze tolerantie en dierenbescherming. In A. Böcker, T. Havinga, P. Minderhoud, & H. van der Put (red.), *Migratierecht en rechtssociologie, gebundeld in Kees' studies* (p. 211-220). Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Heerikhuizen, A. van (1998). *Pioniers van een verenigd Europa: Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (Dissertatie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Hertogh, M. (2002). *De levende rechtsstaat: Een ander perspectief op recht en openbaar bestuur*. Utrecht: Lemma.

Hertogh, M. (2018). *Nobody's law: Legal consciousness and legal alienation in everyday life*. Londen: Palgrave Macmillan.

Hertogh, M., & Weyers, H. (2011). *Recht van onderop. Antwoorden uit de rechtssociologie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Hertogh, M., & Zoontjens, P. (2006). *Gelijke behandeling: principes en praktijken: Evaluatieonderzoek Algemene wet gelijke behandeling*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Hoekema, A.J. (2003). *Rechtspluralisme en interlegaliteit*. Amsterdam: Vossiuspers.

Holtmaat, R. (2000). *De toekomst van gelijkheid: De juridische en maatschappelijke inbedding van de gelijkebehandelingsnorm*. Deventer: Kluwer.

Hommel, W. (2017). Het NJCM: Een schets van de geschiedenis. *NJCM-Bulletin*, 42(4), 577-583.

- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2008). *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Den Haag: NICIS.
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2011). *De onbeholpen samenleving: Burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam University Press.
- Janse, R. (2007). Export van de rechtsstaat. *R & R*, 36(2), 3.
- Jentoft, S., & Bavinck, M. (2014). Interactive governance for sustainable fisheries: Dealing with legal pluralism. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 11, 71-77.
- Kersbergen, K., & Waarden, F. van (2004). 'Governance' as a bridge between disciplines: Cross-disciplinary inspiration regarding shifts in governance and problems of governability, accountability and legitimacy. *European Journal of Political Research*, 43, 143-171.
- Klerk, Y.S., & Poelgeest, L. van (1991). Ratificatie a contre coeur: De reserves van de Nederlandse regering jegens het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en het individueel klachtrecht. *RM Themis*, 5(mei), 220-247.
- Klink, B. van (2014). Symboolwetgeving: De opkomst, ondergang en wederopstanding van een begrip. *Regelmaat*, 29(1), 5-26.
- Kortmann, C.A.J.M. (1983). *De Grondwetsherziening 1983*. Deventer: Kluwer.
- Krommendijk, J. (2010). *The impact and effectiveness of state reporting and concluding observations: The case of the Netherlands*. Niet gepubliceerd.
- Krommendijk, J. (2012). De beperkte effectiviteit van de Aanbevelingen van het VN-Mensenrechtencomité in Nederland nader bekeken en verklaard. *NTM/NJCM-Bull*, 38(2), 212-228.
- Kuitenbrouwer, M. (1996). Nederland en de mensenrechten, 1795-1995. In M. Kuitenbrouwer & M. Leenders (red.), *Geschiedenis van de mensenrechten: Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (p. 156-201).
- Kuitenbrouwer, M. (2003). De rol van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van Nederland na 1945: Politicologische en historische literatuur. *BMGN-Low Countries Historical Review*, 118(2), 179-192.

Leeuwen, K. van (2013). *Grondwetscommissies in het spoor van Thorbecke: Honderd jaar debat over de grondwet en over de vertegenwoordiging van de burger 1883-1983* (PhD-thesis). Nijmegen: Universiteit Nijmegen.

Lems, M., & Suvarierol, S. (2012). De inhoud van 'burgerschap' in de inburgeringscursus en burgerschapsonderwijs. *Beleid & Maatschappij*, 39(3), 280-296.

Leun, J.P. van der, & Woude, M.A. van der (2011). Ethnic profiling in the Netherlands? A reflection on expanding preventive powers, ethnic profiling and a changing social and political context. *Policing and society*, 21(4), 444-455.

Malcontent, P.A.M. (2016). *Facing the past: Amending historical injustices through instruments of transitional justice*. Antwerpen: Intersentia.

Marshall, T.H. (1964). *Class, citizenship and social development*. Londen: Heinemann.

McGonigle Leyh, B., & Jackson, E. (2016). The Netherlands Institute of Human Rights (SIM) at 35: Ready to take on new challenges. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 34(3), 200-205.

Merry, S.E. (1988). Legal pluralism. *Law and Society Review*, 22(5), 869-896.

Merry, S.E. (2006). Transnational human rights and local activism: Mapping the middle. *American Anthropologist*, 108(1), 38-51.

Mihr, A. (2012). *Transitional justice: between criminal justice, atonement and democracy* (Deel 37). Utrecht: SIM.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2008). *De onzichtbare Grondwet: Woord- en beeldverslag van het symposium op 27 februari 2008*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelatie.

Moyn, S. (2018). *Not enough: Human rights in an unequal world*. Boston: Harvard University Press.

Nationale ombudsman (2018). *Demonstreren: een schurend grondrecht?* Den Haag: Nationale ombudsman.

Oomen, B. (2009). Constitutioneel bewustzijn in Nederland: Van burgerschap, burgerzin en de onzichtbare Grondwet. *Recht der Werkelijkheid*, 2, 55-79.

Oomen, B. (2010). 'Je moet een broedende hen niet storen': De SGP-zaak van onderen. In W. van Rossum, N. Doornbos, & N. Huls (red.), *Rechtspraak van buiten: Negenendertig door de rechtssociologie geïnspireerde annotaties*. Deventer: Kluwer.

Oomen, B. (2011a). Between rights talk and bible speak: The implementation of equal treatment legislation in orthodox reformed communities in the Netherlands. *Human Rights Quarterly*, 3(1), 175-200.

Oomen, B. (2011b). Wat moet iedere jurist weten over rechtspluralisme? In M.L.M. Hertogh & H. Weyers (red.), *Recht van onderop: Antwoorden uit de rechtssociologie* (p. 79). Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Oomen, B. (2014). *Rights for others: The slow home-coming of human rights in the Netherlands*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oomen, B. (2015). Where law and politics meet: Looking at human rights law through the lens of legitimacy. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 33(4), 506-516.

Oomen, B. (2016a). A serious case of Strasbourg-bashing? An evaluation of the debates on the legitimacy of the European Court of Human Rights in the Netherlands. *International Journal of Human Rights*, 20(3), 407-425.

Oomen, B. (2016b). Strengthening constitutional identity where there is none: The case of the Netherlands. *Revue Interdisciplinaire d'Etudes Juridiques*, 216(77), 235-263.

Oomen, B. (2018). Between signing and ratifying: Preratification politics, the disability convention, and the Dutch. *Human Rights Quarterly*, 40(2), 420-446.

Oomen, B., Davis, M., & Grigolo, M. (2016). *Global urban justice: The rise of human rights cities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oomen, B., & Leenders, E. (2019). Symbolic laws, street-level actors: Everyday bordering in Dutch participation declaration workshops. In M. Ambrosini, M. Cinalli, & D. Jacobson (Eds.), *The politics of bordering, the bordering of politics*. Cham: Palgrave.

Oomen, B., & Lelieveldt, H. (2008). Onbekend maar niet onbemind: Wat weten en vinden Nederlanders van de Grondwet? *NJB*, 10, 577-578.

Oomen, B., & Ploeg, M. (2010). Mensenrechteneducatie in Nederland. *Tijdschrift voor Mensenrechten*, 4, 7-10.

Oomen, B., & Vrolijk, M. (2010). *Inspiratie voor mensenrechteneducatie: Democratisch burgerschap en mensenrechten in het (burgerschaps)onderwijs* (Deel 50). Leiden: Stichting NJCM-Boekerij.

Parlevliet, M. (2015). *Embracing concurrent realities: Revisiting the relationship between human rights and conflict resolution* (Dissertatie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Pelle, J. (1998). *In de staatsrechtgeleerde wereld: De politieke geschiedenis van hoofdstuk 1 van de Grondwet 1983*. Gouda: Gouda Quint.

Peters, J. (2003). *Wie beschermt onze grondwet?* Amsterdam: Vossiuspers UvA.

Pound, R. (1910). Law in books and law in action. *American Law Review*, 44(12).

Prins, B., & Saharso, S. (2010). From toleration to repression: The Dutch backlash against multiculturalism. In S. Vertovec & S. Wessendorf (Eds.), *The multiculturalism backlash: European discourses, policies and practices* (p. 72-91). New York: Routledge.

Reiding, H. (2007). *The Netherlands and the development of international human rights instruments*. Antwerpen/Oxford: Intersentia.

Rijke, N. (2016). *Culturele conflicten en de rechten van de mens binnen identiteitsgericht personeelsbenoemingsbeleid van het reformatoerisch onderwijs* (Paper voorgedragen bij 'De multiculturele refoschool'). Gouda.

Römkens, R. (2016). Bestemd voor binnenlands gebruik. *Sociologie*, 12(3), 295-319.

Roodenburg, L. (2019). Urban approaches to human rights: Tracking networks of engagement in Amsterdam's debate on irregular migration. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 1-21.

Rooij, B. van, Stern, R.E., & Fürst, K. (2016). The authoritarian logic of regulatory pluralism: Understanding China's new environmental actors. *Regulation & Governance*, 10(1), 3-13.

Roos, T. de (2013). *Grimmig spiegelbeeld: Ontwikkelingen in de strafwetgeving in de laatste decennia*. Tilburg: Tilburg University Press.

Rosenberg, G.N. (2008). *The hollow hope: Can courts bring about social change?* Chicago: University of Chicago Press.

Rossum, W. van (1998). Kleding schikken en respect tonen. Hoe hoort het en het ritueel van een Turkse verdachte in de rechtszaal. In G. Anders, S. Bloemink, & N.F. van Manen (red.), *De onvermijdelijkheid van rechtspluralisme* (p. 79-88). Amsterdam: Ars Aequi Libri.

Sandt, J. van de (2003). Communal resource tenure and the quest for indigenous autonomy: On state law and ethnic reorganization in two Colombian resguardos. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 35(48), 125-162.

Sarat, A. (2005). *The worlds cause lawyers make: Structure and agency in legal practice*. Stanford: Stanford University Press.

Sas, N.C.F. van, & Velde, H. te (1998). *De eeuw van de Grondwet: Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Schinkel, W. (2009). De virtualisering van burgerschap en de paternalistische staat. *Sociologie*, 5(1), 48-68.

Schuurman, M. (2010). *Tekenen en dan...? Studie naar de stand van zaken en aanbevelingen voor de implementatie van het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap*. Utrecht: SIM.

Schyff, G. van der (2017). De Nederlandse constitutionele identiteit: soberheid troef. *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiek Recht*, 6, 322-329.

Shaffer, G., & Ginsburg, T. (2012). The empirical turn in international legal scholarship. *American Journal of International Law*, 106(1), 1-46.

Simmons, B.A. (2009). *Mobilizing for human rights: International law in domestic politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smeulers, A., & Wijk, J. van (2017). Criminologie van de internationale misdrijven. *Tijdschrift voor Criminologie*, 59(1-2).

Snow, D.A. (2004). Framing processes, ideology, and discursive fields. In D.A. Snow (Ed.), *The Blackwell companion to social movements*. Malden: Blackwell.

Taekema, H. (2013). Sleutelen aan de rechtsstaatgedachte: Het nut van samenwerking tussen rechtsfilosofie, rechtssociologie en rechtswetenschap. *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, 286-306.

Terlouw, A. (2011). Draagt wetgeving bij aan gelijkheid? In M.L.M. Hertogh & H. Weyers (red.), *Recht van onderop: Antwoorden uit de rechtssociologie* (p. 349). Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Thomas, M.S. (2016). *The challenge of legal pluralism: Local dispute settlement and the indian-state relationship in Ecuador*. New York: Routledge.

Thorbecke, J.R. (1921). *Bijdrage tot herziening van de Grondwet*. Den Haag: Martinus Nijhoff.

Trigt, P. van (2019). Gelijkheid zonder beperking: Over de Algemene Wet Gelijke Behandeling (1994) en de constructie van handicap in politieke instituties. *BMGN-Low Countries Historical Review*, 134(1), 3-27.

Ubink, J.M. (2008). *In the land of the chiefs: Customary law, land conflicts, and the role of the state in peri-urban Ghana*. Leiden: Leiden University Press.

Veen, T., Coppens, C., Donker, G., & Faber, S. (2004). *Prominenten kijken om: Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht* (Deel 6). Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Velde, H. te (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Vermeulen, B. (2007). *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap: Over verschuivende fundamentele van het Nederlandse minderhedenrecht en -beleid*. Den Haag: Sdu uitgevers.

Vetzo, M.J., Gerards, J.H., & Nehmelman, R. (2018). *Algoritmes en grondrechten*. Den Haag: Boom juridisch.

Vlaming, F. de (2010). *De aanklager: Het Joegoslavië-tribunaal en de selectie van verdachten*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Vries, J. de (1973). On the modernity of the Dutch republic. *Journal of Economic History*, 33(1), 191-202.

Wagenaar, P., & Rodenberg, J. (2018). Acting in a national play: Governmental roles during the Zwarte Piet contestation. In *Cultural Contestation* (p. 283-314). Springer.

Waters, M.A. (2004). Mediating norms and identity: The role of transnational judicial dialogue in creating and enforcing international law. *Geo. LJ*, 93, 487.

Witteveen, W.J. (2014). *De wet als kunstwerk: een andere filosofie van het recht: Hoe de filosofen onze wetgevers de maat nemen*. Amsterdam: Boom.

WODC (1998). *Sociale grondrechten na de verzorgingsstaat*. Geraadpleegd van <https://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/jv199802-sociale-grondrechten-na-de-verzorgingsstaat.aspx>.

WRR (2002). *De toekomst van de nationale rechtsstaat* (WRR-rapport, nr. 63). Den Haag: WRR.

